

Д.М.Чорний

ПРИРІСТ НАСЕЛЕННЯ МІСТ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті на основі аналізу матеріалів губернських статистичних комітетів розглянуто особливості природного та механічного приросту населення міст Харківської, Полтавської та Катеринославської губерній у 1897-1914 рр. Визначено піки народжуваності і смертності, проаналізовано соціально-економічні та політичні чинники, що впливали на рух населення великих, значних, середніх, малих та найменших міст.

Ключові слова: міста, губернський статистичний комітет, приріст населення, народжуваність, смертність.

Історико-демографічні дослідження є одним з важливих напрямків сучасної науки. Їх актуальність обумовлена зростаючою увагою до різних аспектів повсякденного життя мешканців міст, реконструкція якого неможлива без аналізу процесів народжуваності, смертності, механічного припливу/відпливу населення. Встановлення показників руху населення сприятиме поглибленню соціально-економічних студій, визначенню політики держави та міських самоврядувань щодо перспектив розвитку міст, параметрів міської сім'ї.

Проте питання приросту населення міст України наприкінці ХІХ- на початку ХХ ст. залишається серед малодосліджених в українському містознавстві. Харківські історики Д.І.Багалій та Д.П.Міллер першими ґрунтовно дослідили показники приросту населення найбільшого міста Слобідської України до 1904 р. включно [1]. У 1920-х рр. розпочали роботу у відповідному напрямку статистики М.Птуха, Л.І.Лубни-Герцик, В.Грехов [5, 10, 35-36]. У 1950-х рр. А.Г.Рашин дослідив відповідні аспекти на матеріалах в цілому Російської імперії за 100 років – із початку ХІХ ст. до Першої світової війни [37]. Фактично відновились студії у зазначеному напрямку у 1970-х рр. із виходом монографії Я.Е.Водарського [4] та збірки статей «Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР». В останній було вміщено ґрунтовну статтю М.В.Курман, присвячену відтворенню населення Харкова в другій половині ХІХ ст. [9]. Автор, залучаючи матеріали з дослідження Д.І.Багалія та Д.П.Міллера, проаналізувала природний приріст населення великого міста, показники шлюбності, народжуваності, смертності. У дослідженні «Историческая демография: проблемы, суждения, задачи» опрацьовано низку проблем теоретико-методологічного характеру, проаналізовано деякі аспекти демографічної ситуації в Російській імперії. У роботі констатується недослідженість багатьох аспектів, що стосуються населення міст і сіл України [6, с.29-90, 113, 114, 116-117]. Отже, як свідчить історіографічний огляд, у зазначених дослідженнях головна увага приділяється опрацюванню матеріалів по імперії в цілому на матеріалах Центрального статистичного комітету Російської імперії або одного великого міста (Харкова). У них не виділено особливості демографічної поведінки населення значних, середніх, малих міст окремих регіонів, зокрема лівобережної України в період від перепису 1897 р. до початку Першої світової війни.

Метою статті є дослідження процесів природного і механічного приросту, встановлення динаміки народжуваності і смертності, співвідношення постійного та прийшлого населення міст Харківської, Полтавської та Катеринославської губерній Російської імперії на початку ХХ ст. Джерельну базу складають матеріали Губернських статистичних комітетів (ГСК), які поки що не введені у науковий обіг. Вони друкувались у «Обзорах» відповідних губерній у вигляді таблиць. Ускладнює роботу дві обставини. По-перше, «Обзори» Харківської губернії не друкувались у 1909 та 1911 рр., а Катеринославської – після 1911 р. По-друге, існували неоднакові підходи до збирання та оприлюднення відповідних статистичних даних. Так, ГСК Катеринославської губернії публікував відомості щодо кількості місцевих та немісцевих мешканців, чого не робили інші комітети.

Наприкінці ХІХ ст. у названих губерніях нараховувалось 43 міста, зокрема по 17 – у Харківській та Полтавській. У них проживало 882642 мешканці. За кількістю населення до великих (понад 100 тис. жителів) належали Харків, Катеринослав, значних (понад 50 тис.) – Полтава, Кременчук, середніх (20-50 тис.) – Охтирка, Суми, Ромни, Маріуполь, Луганськ. У регіоні по 17 населених пунктів представляли малі (із населенням 10-20 тис.) – Богодухів, Вовчанськ, Чугуїв, Ізюм, Слов'янськ, Лебедин, Білопілля, Зіньків, Кобеляки, Лубни, Миргород, Переяслав, Прилуки, Олександрівськ, Бахмут, Новомосковськ, Павлоград, та найменші міста (не більше 10 тис. мешканців). Напередодні Першої світової війни в регіоні нараховувалось 44 населених пункта із міським статусом по яких проживали 1456300 городян. Зокрема, залишилось два великих міста; до значних додалися Олександрівськ та Луганськ. Середніми містами були Охтирка, Ізюм, Слов'янськ, Суми, Кобеляки, Лубни, Прилуки, Ромни, Нікополь (отримав статус міста на початку ХХ ст.), Бахмут, Маріуполь, Новомосковськ, Павлоград. Малих міст було вісімнадцять (Золочів, Богодухів, Валки, Вовчанськ, Чугуїв, Куп'янськ, Лебедин, Білопілля, Гадяч, Зіньків, Золотоноша, Костянтинівград, Лохвиця, Миргород, Переяслав, Пирятин, Глинськ, Верхньодніпровськ). Лише сім залишалися серед найменших – Краснокутськ, Зміїв, Недригайлів, Старобільськ, Градизьк, Хорол, Слов'яносербськ. Таким чином, населення міст трьох губерній зросло у 1,65 разів. Це означає, що середньорічний приріст населення становив 4,1%, а без врахування Нікополя – 3,64%.

Зростання населення міст відбувалось як за рахунок природного (визначається на підставі балансу народжуваності і смертності), так і механічного приросту (припливу мешканців зовні). Про масштаби першого надають уявлення дані щодо середньорічного приросту населення Російської імперії, який в другій половині ХІХ ст. становив 1,31%. На початку ХХ ст. він збільшився і становив 1902-1906 рр. – 1,68%; 1907-1911 рр. – 1,65%; 1911-1912 рр. – 1,75% [4, с. 104; 38, с. 82]. На жаль, у літературі відсутні відомості по містах імперії.

Наведені показники середньорічного приросту населення по містах регіону та по імперії надають можливість говорити про те, що механічний приріст по населених пунктах трьох губерній (без Нікополя) становив на початку ХХ ст. близько 2%, незначно перевищуючи природний приріст. Абсолютні дані, які є в нашому розпорядженні щодо природного приросту населення по окремо взятих містах регіону на рубежі ХІХ-ХХ ст. та між 1905-1914 рр. свідчать, що він залишався на приблизно однаковому рівні [2, т. 2, с. 321-322; т. 6, с. 8-9; т. 11, с. 280-281, 503; т. 12, с. 333; т. 13,

с. 207; т. 15, с. 46-47, 425, 623; т. 19, с. 534-535, 626; 42, спр. 208, арк. 1-3^а; спр. 212, арк. 30-76; спр. 215, арк. 1-48; спр. 221, арк. 16-50; спр. 229, арк. 5-49; 12-24, Ведомости «О движении населения»; 25-33, Ведомости «О движении населения в Харьковской губернии»; та ін.]. Проте між 1911-1913 рр. зафіксоване деяке зменшення народжуваності по всіх категоріях населених пунктів, що є однією з ознак урбанізації. Тож можна припускати, що насправді механічний приріст все ж таки перевищував два відсотки.

По містах Харківської губернії максимальна народжуваність припадала на 1904, 1906 та 1907 рр. відповідно 20,6 тис, 21,2 тис., 20,7 тис. Між 1910-1914 рр. вона коливалась у межах 19-19,9 тис. осіб. Натомість стабільним, в середньому на рівні 13,2 тис., залишався між 1904-1914 рр. показник смертності населення. Хоча роки збільшення чередували із роками зменшення. Особливо негативно позначались політичні катаклізми та несприятлива санітарно-епідеміологічна ситуація. Максимальну смертність зафіксовано у 1905 р. – 14,1 тис. та у 1910 р. – 13,8 тис. [25-33, Ведомости «О движении населения в Харьковской губернии»]. Як наслідок, на Харківщині найбільший природний приріст населення мав місце у 1904 р. та 1906 р. – понад 8 тис., найменший – 1905 р.: 4,5 тис. осіб. Зменшення природного приросту населення Харківщини відбулось за рахунок губернського центра. Так, якщо в 1904-1907 рр. у найбільшому місті регіону він складав понад 41% від загального приросту, то у 1913-1914 рр. зменшився до 17-18%. [25-33, Ведомости «О движении населения в Харьковской губернии»].

По міських населених пунктах Полтавщини максимальна народжуваність припадала на 1909 р. – 14,8 тис. У 1911 р. було зафіксовано другий показник за весь період 1904-1914 рр – 13,7 тис., але надалі вона зменшилась: 1912 р. – 13,1 тис., 1913 р. – 12,3 тис., 1914 р. – 12,5 тис. [14-24, Ведомости «О движении населения»]. Максимальна смертність між 1904-1914 рр. зафіксована у 1907 р. та 1909 р., відповідно 9 тис. та 10,1 тис. А от у 1911-1914 рр. смертність по містах Полтавщини зменшилась і коливалась від 7,6 тис. до 7,9 тис. Названі показники обумовили співвідношення між природним та механічним приростом населення. Загальний приріст населення становив максимум 1910 р. – 53 тис. осіб та 1913 р. – 20,5 тис. Протягом інших років він тримався в межах 8,6-13,5 тис. Від'ємним цей показник був лише 1914 р. – 26,4 тис. осіб. По містах Полтавської губернії природний приріст населення коливався в межах 4,2-4,8 тис. осіб. Найбільшим він був 1911-1912 рр., відповідно 6,1 тис. та 5,5 тис. осіб, найменшим 1905 р. – 3,4 тис. Ці дані свідчать, що він становив 1,3-1,5%, поступаючись показнику прироста населення по імперії в цілому. Механічний приріст населення по містах Полтавщини в 1908-1914 рр. мав два «піки»: 1910 р. і 1913 р. Масштаби та причини припливу/відпливу жителів у деякі міста, щодо ситуації по яких існують значні розбіжності в джерелах та літературі, потребують на оцінку.

Внаслідок механічного приросту у 1908 р. і 1909 р. до міст Полтавщини прибуло відповідно 3,8 тис. та 6,3 тис. осіб, а 1910 р. – 48,8 тис. [17-24, Ведомости «О движении населения», «О населении Полтавской губернии по сословиям»]. Протягом наступних двох років він зменшився, становивши 4,9 тис. та 7,9 тис. осіб, а у 1913 р. «підстрибнув» удвічі порівняно із попереднім роком: майже до 16 тис. Протягом 1914 р. зафіксовано механічний відтік населення, який склав 21,9 тис. осіб

[24, Ведомость «О движении населения»]. На наш погляд, показник значного припливу нових мешканців у 1910 р. постав внаслідок дії кількох факторів. По-перше, початок економічного піднесення збільшив попит на робочу силу по містах. По-друге, внаслідок здійснення Столипінської аграрної реформи вивільнялась значна кількість робочих рук у селі, які шукали застосування. Проте не можна відкидати і ту обставину, про яку писали дослідники історії статистики, що саме в цей час ГСК став ретельніше враховувати новоприбулих [37, с. 20; 38, с. 62-65]. Не виключено, що надвисокі показники за 1910 р. склались і з включенням «недообчислених» мігрантів попередніх років.

Як бачимо, процеси змін кількості міського населення були далекі від одностійності. Ми вже звертали увагу на масштаби та причини припливу/відпливу жителів Харкова, Луганська, Маріуполя. Щоби не повторюватись, відсилаємо читача до цих публікацій [7, с. 7-8; 40, с. 148-149], а тут привернемо увагу до ситуації по деяких інших містах стосовно яких існують значні робіжності в джерелах та літературі.

Так, Полтавський ГСК визначив кількість жителів Кременчука на початку 1914 р. у 110,8 тис. [23, Ведомость «О населении Полтавской губернии по сослови-ям»]. Це означало, що протягом 1913 р. населення міста збільшилось майже на 9 тис. осіб, тобто близько 10%. Практично половина приросту міського населення губернії цього року припала на Кременчук. На жаль, сьогодні неможливо достеменно підтвердити або спростувати точність даних ГСК. Але факт зростання припливу до міста населення сумнівів не викликає. Тож маємо розглянути достовірність наведених даних. Серед можливих пояснень треба мати на увазі ту обставину, що ГСК міг, як то кажуть, «задним числом» додати осіб, що переїхали до міста у попередні роки. Застереження такого характеру з боку фахівців з історії статистики ми наводили вище. Крім того, не можна виключати і можливість додавання населення тієї або іншої приміської місцевості, яка такою мірою злилася із містом, що у 1913-1914 роках стало важко відокремлювати її мешканців від інших міських. Але на нашу думку, в даному випадку маємо справу із фіксацією ГСК припливу тимчасових мешканців. Про це свідчить колосальний відтік із Кременчука після початку світової війни: населення міста скоротилось майже на 16% і станом на початок 1915 р. нараховувало 86,6 тис. [24, Ведомость «О населении Полтавской губернии по сослови-ям»], що не можна пояснити призовом городян на військову службу. Навіть з Харкова до кінця 1914 р. не було призвано до армії такої кількості осіб [7, с. 127]. До речі, ЦСК визначав міське населення Кременчуцького повіту (тобто Кременчук і Градизьк разом) на початку 1914 р. у 99,7 тис. [39, с. 42].

Дані про корінне та німецьке за походженням населення міст могли б допомогти визначитись із показниками механічного приросту. Але відповідну інформацію збирав та публікував лише ГСК Катеринославщини. Тож тенденції співвідношення місцевого і прийшлого населення можна простежити лише на прикладі цієї губернії. У 1897 р. по містах прийшло населення становило 97,3 тис. осіб, або 40,4% міського населення губернії, зокрема у Катеринославі – 61,1 тис. (54,2%). Через 11 років прийшло населення становило 151,9 тис. осіб, а питома вага – 35,2%. На початку 1911 р. відсоток некорінних мешканців зріс до 38,6% [11, 34, Ведомости «О количестве населения»].

На кількості міського населення суттєво позначались економічні та політичні чинники. Так, уповільнення зростання населення Пирятина напередодні Першої світової війни

– 4,3% на рік в 1910-1914 рр. проти 13% на рік між 1904-1910 рр. пов'язане із переселенням до Сибіру та Північної Америки, яке поширилось на ремісників – теслярів, столярів [41, 1913, 30 июня]. Так само, уповільненню сприяли дії влади, спрямовані на обмеження представникам єврейського етносу селитися у міській межі, що видно на прикладі Павлограда, події в якому набули розголосу в пресі Лівобережжя. Вони примусили євреїв виїздити до Канади і в Палестину [41, 1913, 10 апреля ; 1914, 23 апреля].

Таким чином, аналіз даних ГСК щодо руху міського населення Полтавської, Харківської і Катеринославської губерній на початку ХХ ст. свідчить, що народжуваність мала тенденцію до зменшення. Попри збереження високих показників смертності, природний приріст залишався значним, досягнувши максимуму у Харківській губернії 1904 і 1906 рр., Полтавській – 1911 і 1912 рр. Найнижчий показник зафіксовано у 1905 р. Очевидно, значні політичні катаклізми суттєво вплинули на стан народжуваності і смертності серед городян. Недорахування населення цього року співставимо із втратами 1909-1910 рр., коли внаслідок епідемій природний приріст значно скоротився. Той факт, що природний приріст населення міст регіону поступався показнику прироста по імперії в цілому (а потерпало від епідемій, політичної нестабільності тощо населення всіх місцевостей), свідчить про наростання впливу урбанізації. Першими зіткнулись із таким явищем великі міста. Механічний приріст населення міст перевищував два відсотки. Але в окремі роки по деяких містах він міг бути доволі значним, як свідчать дані по Кременчуку, Пирятину. По містах Катеринославської губернії протягом першого десятиліття ХХ ст. мало місце зменшення частки прийшлого населення, порівняно із кінцем ХІХ ст. Але 1911 р. зафіксовано збільшення кількості мешканців, народжених поза межами міст, що було наслідком економічного піднесення. Міста регіону ставали привабливими для тих, хто шукав заробітку на промислових підприємствах, у сфері торгівлі тощо.

Література

1. Багaley Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). – Харьков, 1912. – Т.2. (ХІХ-й и начало ХХ-го века). – 973 с.
2. Большая Энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С.Н.Южакова. – Спб., 1901-1909.
3. Брук С.И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в ХVІІІ - начале ХХ // Советская этнография. – 1981. – №5. – С. 15-31.
4. Водарский Я.Е. Население России за 400 лет (ХVІ-начало ХХ вв.). – М.: Просвещение, 1973 с.
5. Грехов В. Механическое движение в городах СССР (1 апреля 1927 по 31 марта 1928 г.) // Статистическое обозрение. – 1928. – №12. – С. 96-106.
6. Историческая демография: проблемы, суждения, задачи. – М.: Наука, 1989. – 288 с.
7. Історія міста Харкова ХХ століття / О.Н.Ярмиш, С.І.Посохов, А.І.Епштейн та ін. – Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – 686 с.
8. Кабузан В.М. О достоверности учета населения России (1858-1917 гг.) // Источниковедение отечественной истории: Сб. ст. 1981. – М.: Наука, 1982. – С.100-117.
9. Курман М.В. Воспроизводство населения дореволюционного крупного города (на примере Харькова) // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР: Сб.ст. – М.:Статистика, 1977. – С.230-246.

10. Лубны-Герцык Л.И. Механическое движение населения в городах СССР в летнее полугодие 1927 года // Статистическое обозрение. – 1928, – №5. – С. 95-103.
11. Обзор Екатеринославской губернии за 1907 год. – [Б.м.], [Б.г.]. – 49 с. Ведомость «О количестве населения».
12. Обзор Полтавской губернии за 1901 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1902. – 7 с.
13. Обзор Полтавской губернии за 1903 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1904. – 6 с.
14. Обзор Полтавской губернии за 1904 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1905. – 7 с.
15. Обзор Полтавской губернии за 1905 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1906. – 7 с.
16. Обзор Полтавской губернии за 1906 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1907. – 6 с.
17. Обзор Полтавской губернии за 1907 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1909. – 8 с.
18. Обзор Полтавской губернии за 1908 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1910. – 8 с.
19. Обзор Полтавской губернии за 1909 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1910. – 6 с.
20. Обзор Полтавской губернии за 1910 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1912. – 10 с.
21. Обзор Полтавской губернии за 1911 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1912. – 12 с.
22. Обзор Полтавской губернии за 1912 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1913. – 10 с.
23. Обзор Полтавской губернии за 1913 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1915. – 9 с.
24. Обзор Полтавской губернии за 1914 год. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1916. – 9 с.
25. Обзор Харьковской губернии за 1904 год. – Х.: Типография Губернского правления, [б.г.]. – 41 с.
26. Обзор Харьковской губернии за 1905 год. – Х.: Типография Губернского правления, [б.г.]. – 48 с.
27. Обзор Харьковской губернии за 1906 год. – Х.: Типография Губернского правления, [б.г.]. – 43 с.
28. Обзор Харьковской губернии за 1907 год. – Х.: Типография Губернского правления, 1908. – 36 с.
29. Обзор Харьковской губернии за 1908 год. – Х.: Типография Губернского правления, 1910. – 41 с.
30. Обзор Харьковской губернии за 1910 год. – Х.: Типография Губернского правления, [б.г.]. – 41 с.
31. Обзор Харьковской губернии за 1912 г. // Харьковский календарь на 1914 год. – [Б.м.], [б.г.]. – С.1-84.

32. Обзор Харьковской губернии за 1913 г. X.: Типография Губернского правления, [б.г.]. – 39 с.
33. Обзор Харьковской губернии за 1914 г. – X.: Типография Губернского правления, [б.г.]. – 38 с.
34. Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1910 год. – Екатеринослав: Типолитография Губернского Правления, 1911.– 35 с. Ведомость «О количестве населения».
35. Птуха М.В. Очерки по статистике населения. – М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. – 459 с.
36. Птуха М. Смертність у Росії й на Україні. – X.; К., 1928. – 195 с.
37. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811 - 1913 гг.): Статистические очерки. – М.: Государственное статистическое издательство, 1956. – 352 с.
38. Сифман Р.И. Динамика численности населения России за 1897-1914 гг. // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР: Сб.ст. – М.: Статистика, 1977. – С. 62-82.
39. Статистический ежегодник России. 1914 г. (год одиннадцатый). – Пг.: Издание ЦСК МВД, 1915.– Разд. пагин.
40. Черный Д.Н. Городское население Украины в начале XX века // Вопросы истории. – 2000. – №11-12. – С.145-151.
41. Южный край.
42. Державний архів Харківської області. – Ф. 51. – Харківський губернський статистичний комітет. – Оп. 1.

Д.Н.Черный

Прирост населения городов Украины (конец XIX – начало XX в.).

В статье на основе анализа материалов губернских статистических комитетов рассмотрены особенности естественного и механического прироста населения городов Харьковской, Полтавской и Екатеринославской губерний в 1897-1914 гг. Определены пики рождаемости и смертности, проанализованы социально-экономические и политические факторы, которые влияли на движение населения больших, значительных, средних, малых та наименьших городов.

Ключевые слова: города, губернский статистический комитет, прирост населения, рождаемость, смертность.

D.M.Chorniy

The Increase of Population of Ukrainian Towns (the end of 19th – the beginning of 20th centuries).

On the basis of the documents of the Kharkiv, Poltava and Katerinoslav provinces statistical committees peculiarities of natural and mechanical increase of population 1897-1914 has analysed . Determines peaks of bith-rate and death-rate, analyses social-economy and political factors which assigned the move of populations of cities, considerable, middle-sized, small and other towns.

Key words: towns, province statistical committy, increase population, birth-rate, death-rate.